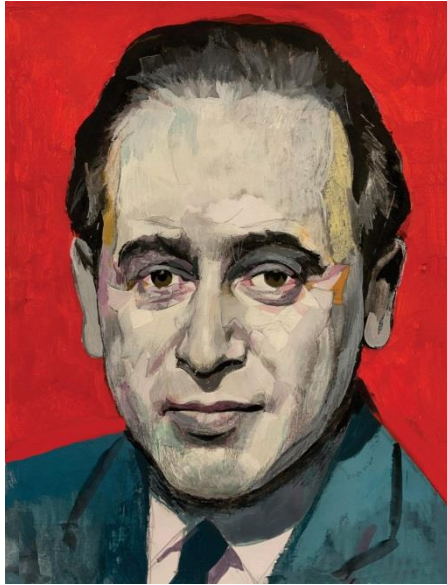

KÁNTÁS BALÁZS

ŐRÜLETLÍRA

**A DELÍRIUM ÉS A NEUTRUM TERE
PAUL CELAN KÖLTÉSZETÉBEN**

KÁNTÁS BALÁZS

**ŐRÜLETLÍRA
A DELÍRIUM ÉS A NEUTRUM TERE PAUL
CELAN KÖLTÉSZETÉBEN**

ISBN 978-615-6250-33-9

Felelős kiadó–szerkesztő–szaklektor:

Dr. Zsávolya Zoltán PhD

szakmai társlektor:

Prof. Dr. Szepes Erika CSc

**HORTHY-KORSZAK TÖRTÉNETÉNEK
KUTATÁSÁÉRT TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2022**

BEVEZETÉS

Paul Celan bizonyos kései, nem sokkal 1970-es öngyilkossága előtt írt verseiben olyan szélsőségesen bizarr, szinte értelmetlen / értelmezhetetlen képekkel szembesülhetünk olvasóként. Bár egy versszöveg életrajzi alapon történő értelmezése elavult kísérlet lenne, annyit bizonyosan tudnunk kell, s ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a szerző ebben az időszakban már nagyon súlyos mentális problémáktól szenvedett, ez pedig mindenképpen meglátszik az utolsó költeményeken is. E borzalomra épülő, helyenként szinte az őrület határán mozgó szövegek talán valóban az *őrület*, mint esztétikai koncepció felől olvashatók a legeredményesebben, ám ahhoz, hogy ezen feltételezésünket alátámasszuk, a konkrét versszövegek vizsgálata előtt talán érdemes nagy vonalakban ismertetni bizonyos biográfiai tényeket, illetve idézni pár fennmaradt feljegyzést. A versek értelmezése persze ismételten nem merülhet ki az egyszerű biográfiai és filológiai tények ismeretében, azonban talán érdemes röviden azt megvizsgálni, milyen mentális állapotban is lehetett a szerző az adott szövegek megírásának idején, az után a bizonyos életre szóló trauma után, mely köztudottan, közvetlenül

vagy közvetve Celan tragikus öngyilkosságához is vezetett.

A költő első pszichiátriai gyógykezelésére már 1962-ben sor került, mikor Yvan Goll özvegye, Claire Goll plágiummal vádolta meg Celant – miként az később kiderült, teljesen alaptalanul, mindössze annyiról volt szó, hogy Celan Yvan Goll néhány versét megkísérelte németre fordítani.¹ 1965-ben, az egyik későbbiekben elemzendő vers megírása idején Celan szerencsétlen módon, zavart mentális állapotban felesége és fia ellen emberölési kísérletet követett el, ezt pedig újabb pszichiátriai kezelés követte.

1966-ban újabb kezelésre került sor, végül pedig egy utolsóra, 1968-ban. 1967 januárjában egy váratlan találkozás Yvan Goll özvegyével a párizsi Goethe Intézetben annyira felzaklatta a költőt, hogy öngyilkossági kísérletet követett el, emiatt kényszergyógykezelés alá helyezték. Néhány héttel később, mikor orvosai járóbeteg státuszba sorolták át, találkozott Martin Heideggerrel², s újból taníthatott az École Normale Supérieure-ön. A Heideggerrel való

¹ Vö. többek között: *Paul Celan – Die Goll-Affäre. Dokumente zu einer »Infamie«*. Hg. Von. Barbara WIEDEMANN, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2000.

² James K. LYON, *Paul Celan and Martin Heidegger. An Unresolved Conversation, 1951–1970*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2006. 160–161.

nevezetes találkozás előtt Celan mentális állapota állítólag javuló tendenciát mutatott, s ekkor nem jelentett veszélyt sem magára, sem a környezetére. Celan orvosi kartonjai a mai napig titkosak maradtak, arról azonban a visszaemlékezések egységesen számolnak be, hogy élete utolsó éveiben számos mentális betegségtől szenvedett, s utólag a Heideggerrel való találkozást is meglehetősen negatívan értékelte. Hogy mindez mennyiben járult hozzá a szerző végső kétségbeesésében elkövetett öngyilkosságához, az máig vita tárgyát képezi, ugyanakkor tény, hogy Celan utolsó éveit súlyos pszichiátriai betegségek árnyékában élte le, ez pedig erősen befolyásolja bizonyos verseinek értelmezhetőségét.

Ugyan ez nem igaz minden ebben az időszakban íródott versre, ám néhányra talán mégis halmozottan igaz lehet, hogy az őrület / delírium által (is) generált, különösen extrém költői képek új, szokatlan szépségeszményt, újfajta esztétikát teremtenek meg, melyet talán *az őrület esztétikája* elnevezéssel illethetünk a legtalálóbban. A különösen bizarr, szinte értelmezhetetlen képekből összeálló versszövegek megválasztása természetesen csupán szubjektív módon történhet, s jelen keretek igencsak szűkösek, igyekeztem azonban néhány olyan, a költő életének utolsó öt évében íródott verset kiválasztani,

melyek talán igazolni látszanak az *őrület esztétikájának* bizonyos kései versszövegekben történő megjelenését.

Azt természetesen nem tudhatjuk, s talán nem is az értelmező feladata megállapítani, pontosan milyen pszichés zavarokkal is küzdött Celan, az életrajzi személy kései alkotói korszakában, tény azonban, hogy bizonyos kései verseinek mintha esztétikai szervezőelve lenne az *őrület*, a delírium, a teljesen irracionális, látomásszerű költői képek. Miként arra többek között Lőrincz Csongor³ is felhívja a figyelmet, Celan kései verseiben számos helyen előfordulnak a pszichoanalízis szókincséből származó szakszavak. Többek között a *Lichtzwang – Fénykényszer* című kései kötet címe is játék Freud *Wiederholungszwang – ismétléskényszer* szakkifejezésével, ezen utalások a pszichoanalízis világára pedig egyúttal a költő / költői beszélő traumából fakadó zavartságára, delíriumszerű megnyilvánulásaira, az *őrületre*, mint esztétikumszervező elvre, valamint a kései versekben az egyes szövegek szintjén explicit módon is megjelenő ismétléskényszerre – a Holokausztra való állandó áttételes utalásokra, főként a borzalmat és a szépséget ötvöző, még a későmodernség lírájában is

³ LŐRINCZ Csongor, *A költői kép mnemotechnikái a későmodernségben. József Attila, Benn, Celan*, in uő, *A költészet konstellációi*, Budapest, Ráció Kiadó, 2007, 244–259, 259.

viszonylag szokatlan költői képekre – is magyarázattal szolgálhatnak.

Apró kitérőként megjegyezhetjük, hogy Hölderlinről írott tanulmányában többek között Schein Gábor is felhívja rá a figyelmet, hogy a német irodalom közegében Hölderlin óta talán csak Paul Celan költészete számára adatott meg, hogy az őrület és az értelem, a halált hozó és az életet adó nyelvi megnyilvánulások sok esetben egymásba torkolló, egymásba játszó útjain váljon értelmezhetővé.⁴ Ebből kifolyólag talán egyáltalán nem tűnik oly légből kapottnak az elképzelés, mely szerint Celan egyes kései versei immár az őrület, mint esztétikumképző tényező felől váljanak olvashatóvá.

Amely e kései versekben az őrületre, a delíriumra utalhat, többek között nem más, mint az olykor teljes mértékben fragmentált szintaxis, a képek látszólagos egymásra vonatkoztathatlansága, a szétforgácsolódni látszó nyelvi-szemantikai egységek. A szintagmák, kifejezések és mondatok első olvasásra nem biztos, hogy egyáltalán kapcsolódnak még egymáshoz, csupán sokszoros asszociációs hálók révén, többszöri olvasásra kikutatható, s csupán

⁴ SCHEIN Gábor, *Költészet és elmebetegség*, in uő, *Hosszú menet a küszöbön. Esszék a német irodalom tárgyköreiből*, Budapest, Korona Kiadó, 2001, 41–57, 51.

feltételezhető, de teljes bizonyossággal fel nem tárható összefüggések által. Olyan ez, mintha az immár az örület határáról megszólaló költői beszélő valamit mindenáron újra és újra el akarna mondani, mintha mindenáron egy felé intézett kérdésre akarna válaszolni – a megválaszolhatatlanság túlereje azonban e szövegekben látszólag mindig felülkerekedik. Celan beszélője arra keresi az összefüggő szintagmákat és mondatokat, amit már nem lehet összefüggő mondatokkal, de talán még egyes hívószavak által sem leírni. Csupán a széttöredező, groteszk képeket tömörítő, asszociatív vers-vázak maradnak az olvasó számára, aki azonban, ha figyelmesen kísérli meg értelmezni e szövegeket újra és újra, talán képes meghallani a mögülük valamit még mindig üzenő költői beszélőt, s ha nem is explicit módon fogalmazódik meg számára a borzalom, mindenképpen megsejti, megérzi a sorok mögött rejlő tartalmat. A beszédfoszlányok, a szinte teljes elhallgatásból való vissza-visszaszólás az, mely működésbe hozza az *örület esztétikájának* is nevezhető szövegszervező elvet, mely éppen azáltal teremt esztétikai értelemben vett szépséget, hogy a szövegeken és a beszélőn mindig úrrá lesz a beszédképtelenség túlereje. A nyelv e töredékes használata nagyobb erőket képest felszabadítani, s nagyobb erővel képes hatni a befogadóra, mintha a

látszólag megfogalmazhatatlan trauma tényszerűen, tárgyilagosan megfogalmazásra kerülne a nyelv eszközei által.

A következőkben vizsgált szövegekben tehát már sokkal több is megszólal, mint az oly sokszor a költő számlájára írt hermetizmus. A kései Celan-lírára minden bizonnyal érvényesen alkalmazható a hermetizmus esztétikai kategóriája,⁵ ám valami más, a lidércnyomásszerű, irracionális delírium-képzetek, az őrület háttérben lappangó hangja talán tovább erősítik e hermetikusnak is nevezhető költemények szokatlan, ugyanakkor kétségkívül erős esztétikumát.

⁵ Vö. ugyancsak SCHEIN Gábor, *A hermetizmus fogalmáról és poétikájáról*.

STÜCKGUT gebacken,
groschengross, aus
überständigen Licht;

Verzweiflung
hinzugeschippt,
Streugut;

ins Gleis gehoben die
volle
Schattenrad-Lore.

MEGSÜTÖTT szállítmány,
garasnagyságú,
maradék / feleslegessé vált fényből;

hozzálapátolt kétségbeesés,
sós homok / salak;

beemelkedik a vágányra a teli
árnyékkerék-tehervagon. ⁶

⁶ A verset saját fordításban közlöm. (K. B.)

E kései versben, mely a *Schneepart* című kötetben látott napvilágot, egy igencsak abszurd, derealizált látomással szembesülhetünk – afféle kései tudósítás ez a Holokauszt traumájáról, immár az örület árnyékában? Erősen annak hat. Amennyiben esztétikai horizontból kívánjuk a rövid versszöveget megközelíteni, úgy talán legtalálóbban a groteszk minőséggel jellemezhető.

Az (emberi) szállítmányt, pontoabban darabra adott árut paradox módon megsütötték, a szállítmány maga – amennyiben hihetünk a fragmentált szintaxisnak – éremnagyságú, s maradék fényből áll össze. Ehhez járul a megsütött szállítmányhoz hozzálapátolt – természetes, halál előtti – kétségbeesés, valamint az erősen ironikus felhangú Streugut főnév, mely ugyan a behavazott utca felhíntására használt sós homokot, *salakot* jelenti – áttételesen ebben a kontextusban talán nem egyébre utal, mint a marhavagonban ürített emberi székletre, azokra a körülményekre, melyek közepette az emberek már emberi méltóságukat is elveszítve küzdöttek az életben maradásért?

Feltehetnénk a kérdést, vajon lehet-e még ezt a szürrealisztikus költői látomást tovább fokozni, ám a válasz ott rejlik a rövid Celan-vers utolsó soraiban.

Igen, lehet fokozni – hiszen beemelkedik a vágányra a telitömött tehervagon, immár árnyékként,

pontosabban *árnyék-kerekekkel* (*Schattenrad-Lore*). Ugyan a *Lore* főnév a németben éppen úgy jelenthet teherautót, illetve bányászcsillét, de akár pótkocsit is, mint teherszállításra használt vasúti kocsit, csak úgy, miként a Celan költészetében gyakrabban előforduló *Wagen* szó is jelenthet akár szekeret, akár személygépkocsit⁷, itt talán valamennyire egyértelműnek vehető a szó aktuális jelentése, hiszen e bizonyos kocsit egy vágányra, tehát minden bizonnyal egy vasúti pályaudvarra gördül be. Teszi mindezt fantomként, árnyékként, talán immár a gyászos történelmi események után valamikor, fedélzetén az ok nélkül meggyilkolt emberek kísérteteivel.

E kísértet-tehervagon nyilván nem más, mint borzalmas vízió, a trauma szülte delírium, melyet maga Celan immár talán az őrület határán, félig-meddig elborult elmével, pszichés betegségekől kínozva írt meg (a vers keletkezése 1968-as, tehát nem sokkal a költő öngyilkossága előtt keletkezett), a traumát még évtizedekkel később sem tudván feldolgozni.

A meggyilkolt emberek kísértetei – az őrület szülte vízióként – talán bosszúra, elégtételre szomjaznak. Talán megengedhető még az az értelmezés is, hogy a

⁷ Vö. a sokat idézett és elemzett *Im Schlangenwagen* kezdetű Celan-verssel.

meggyilkolt emberek lelkei nem csupán gyilkosaikon akarnak elégtételt venni, hanem magán a beszélőn is – rajta, aki velük szemben *életben maradt*. E feltételezhető bosszúszomj, illetve ön-kárhoztatás összefügghet a Celan-versek szépség és borzalom határán történő elhelyezkedésével. A jelen szövegben nyilvánvalóan a borzalom, a delirisztikus látomás dominál. A szépség itt valamiféle egészen új értelmet nyer, bizonyos szélsőségesen bizarr képsorokból összeálló kései költeményekben létrehozva valami olyasmit, amit *az őriület esztétikájának* nevezhetnénk.

DER ÜBERKÜBELTE ZURUF: dein
Gefährte, nennbar,
neben dem abgestossenen Buchrand:

komm mit dem Leseschimmer,
es ist
die Barrikade.

A TÚLCSORDULÓ kiáltás / hívás:
társad, megnevezhetőn,
a kítaszított / odébblokott könyvborítónál:

jöjj az olvasáscsillámmal,
ez itt
a barikád.⁸

Az 1968-as keltezésű vers ugyancsak groteszk, mondhatni delíriumszerű képeket közvetít a befogadó felé.

Egy kétségbeesett, hangsúlyozottan valakihez szóló, valakit megszólító kiáltás *túlcsondul* (*überkübeln*), egy megnevezhető társ (*Gefährte, nennbar*) pedig a *kítaszított / odébblokott könyvperemnél* (*neben dem abgestossenen Buchrand*) áll éppen. Celan beszélője a

⁸ A verset saját fordításban közlöm. (K. B.)

következő strófában felszólít, s e felszólítást talán a mindenkori olvasó felé intézi – az olvasás fényével, az intellektus erejével kellene síkra szállni valamiféle harcban, hiszen mint a vers is mondja: *ez itt a barikád (es ist die Barrikade)*. Celan itt egyértelműen utal az 1968-as, Párizsból kiindult, majd szinte egész Európán végigsöprő diáklázadásokra is, többek között a berlini diákfelkelésre, melynek halálos áldozatai is voltak.⁹

E referenciális olvasaton túl azonban a vers egyértelműen tükrözi a költői beszélő felfokozott, borzalommal telített mentális állapotát. Celan itt lírájában kissé szokatlan módon mintha forradalmárként szólalna meg, a forradalom, a lázadás célját azonban a rövid, enigmatikus vers már nem határozza meg – a forradalom, a barikád vajon maga lenne az örület színtere, ahol csupán a féktelen és céltalan erőszak tombol, hasonlóképpen a háborúban végbement értelmetlen, őrült erőszakoz?

A vers ennél többet nem közöl velünk, s a celani líra kései darabjaihoz híven az olvasóra bízza felvetődő kérdések megválaszolását. E bizarr képsorok azonban mindenképpen lehetnek a zavart mentális állapot, egyfajta forradalmi megszállottság,

⁹ Erre többek között Celan költői életművének kritikai kiadása is felhívja a figyelmet. Vö. Paul CELAN, *Kommentierte Gesamtausgabe*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2005, 841.

őrület közvetítői, s talán maga a forradalmári hangnemben megszólaló beszélő is – figyelembe véve Celan, az életrajzi személy 1968-ra immár igencsak elhatalmasodó depresszióját, zavart mentális állapotát – talán maga is „őrült”, delirált, akit áthat a lázadás patetikus atmoszférája, körülhatárolható céljai azonban már nincsenek. Itt a szöveg lehetséges szépségét, az esztétikai tapasztalatot ugyancsak a tomboló borzalom, a hozzá társuló esetleges (halál)félelem, az elhatalmasodó, talán magán a beszélőn, nem csupán annak világán úrrá levő őrület generálja.

Die Engeweide des Klagsteins,
breitgetanzt im Licht
des Elendgestirns.

A siratókő belei –
szélesre táncolva a
nyomorcsillagzat fényében.¹⁰

Különös, szélsőségesen minimalista, szinte haikuszerű három sor ez, Celan szokásos kései verseinél is szűkszavúbbra fogott alkotás. 1965-ös keltezésű vers, melyet azonban a szerző életében megjelent köteteiből kihagyott, s csak halála után, a hagyatékból hátramaradt versek között látott napvilágot.

E sorok első olvasásra akár erős rokonságot mutathatnának a haiku műfajának poétikájával, mégis olybá tűnik, e távol-keleti műformáról itt vajmi kevéssé van szó. Szó van viszont a kibelezett *siratókőről* (*Klagstein*), a német nyelvben pedig a *Klagemauer* főnév a jeruzsálemi Siratófalra utal, így pedig felesleges is az ehhez társítható asszociációkat felsorolni, vagy a Holokauszt traumája által megnyitott szemantikai mezőt bővebb leírás tárgyává tenni. A kő belei a *nyomorúság csillagzatának* (*Elengestirn*) fényében táncoltatnak szélesre (azaz: valakik rajtuk tiporva

¹⁰ A verset saját fordításban közlöm. (K. B.)

táncolnak?). A *Gestirn – csillagzat* főnév játékba hozza a német *Stirn – homlok* főnevet is, mely Celan költészetében több helyen felbukkanó kulcsmotívum, a tudás, az emlékezés helye.

E minimalista képsor, kiegészülve a homlok szemantikai mezejével vajon mi más, ha nem olyan költő látomás, mely nem máshonnet, mint az őrület határáról szól vissza az olvasóknak? Paul Celan már 1965-ben sem volt egészen beszámítható mentális állapotban, első pszichiátriai gyógykezelésére már dokumentáltan 1962-ben sor került. E költői rémlátomás ugyanakkor hihetetlenül pontos, redukált leírásaként is olvasható annak a lelki és mentális állapotnak, amelyben a valaki az elszenvedett, feldolgozhatatlan traumák után – akár évtizedekkel az eseményeket követően – permanensen lehet. Egy kő, mely a sirámot, a gyászt, a szenvedést szimbolizálja, talán olyan borzalmak után vagyunk, hogy maga az élettelen kő is életre kel és panaszkodik, sirámokat fogalmaz meg, sirat, kétségbeesetten hallatja a hangját – még ezt a követ is meggyalázzák, kibelezik, a kiontott bensőségeket pedig a nyomorúság csillagfényében táncolják szélesre. S hol másutt világíthatna a nyomorúság csillagfénye, mint az emberi szenvedés csúcspontján, valahol az emberi történelem gyászos eseményeinek égboltján? Olvasatunk talán túlságosan is referenciákhoz köti magát, s a szöveg

talán ennél általánosabb, kevésbé valóságreferenciákhoz kötött értelmet is hordoz, ám mégis felvetődik a kérdés: vajon milyen mentális állapotban lehet az a költői beszélő, milyen mentális állapotból szólalhat meg a fenti rövid vers, ha mindezt a groteszk, delíriumszerű képsort a lehető legkevesebb szóba öntve kinyilatkoztatja?

A versszöveg, illetve a vers felé intézett olvasói kérdés talán már a választ is magában foglalja – a fragmentált látomás a trauma, a fel nem dolgozható múlt szülte groteszk álmokképként kerül az olvasó elé, az az állapot pedig, amelyből mind a költői beszélő, mind a vers világába bevonódó olvasó szemléli a kevés, ám annál súlyosabb szó által felépített mentális univerzumot, hasonlatos az őrülethez. Talán még nem maga az őrület, csupán valamiféle őrületközeli, annak határán elhelyezkedő állapot ez, mely azonban a belőle egyértelműen sugárzó borzalmon túl szépséget is implikál, mely valamilyen mértékben talán enyhítheti a száz százalékban nyilván feldolgozhatatlan traumát.

AUGENGNEISE,
umwandelt
von Fiebern.

gehorsam
sammeln sich un-
bändig die Isothermen,

Isoglossen zerfallen
zu einerlei, steinerlei
Freiheit.

SZEMKŐZETEK, lázaktól
átigézve / átváltoztatva,

engedelmesen,
féktelenül gyűlnek
az izotermák,

izoglosszák esnek szét
egyforma, megkövesült
szabadsággá. ¹¹

¹¹ A verset saját fordításban közlöm. (K. B.)

Bizarr képpel indít a fenti, a *Schneepart* című kötet írása idején keletkezett, ám a kötetből kihagyott, s csak majdan a szerző hagyatékából előkerült vers is. *Szemkőzetekről*, pontosabban egy meghatározott kőzetfajtaról, a *gneiszről* van szó. A zsidó misztikában a kőnek szimbolikus jelentősége van, többek között a bölcs, Isten által megszólított / kiválasztott emberek szeme mögött / szeme helyén is kő van. E kő azonban *lázaktól* van *átigézve, átváltoztatva* (*umwandelt von Fiebern*), a szemek tehát delíriumban, lázálomban forognak és nem vagy nem egészen a valóságot érzékelik. E kő-szemek előtt egy látomás bontakozik ki, mely ugyancsak nehezen értelmezhető, expresszív képek rövidre fogott sorozata: egyszerre *engedelmesen / alázatosan* (*geborsam*) gyűlnek a szemek előtt az antropomorfizált izotermák – azonos hőmérsékletű földrajzi pontokat összekötő geográfiai vonalak –, illetve izoglosszák – azonos nyelvi jelenségek előfordulási pontjait összekötő vonalak –, melyek *egyforma, megkövesült szabadsággá* (*einerlei, steinerlei Freiheit*) *esnek szét* (*zerfallen*). A líra nyelvébe a laikus olvasó számára szinte ismeretlen, rideg szakszavak keverednek¹², ráadásul mindezt lidércnyomásszerű

¹² Vö. Celan maga szenvedélyes szótárolvasó volt, nyelvészeti-etimológiai érdeklődése egész életművére kihatott, azon olvasóknak pedig, akik verseit nehezen értelmezhetőnek vagy

képek sorozatában vetíti elénk a vers. Az izotermák és izoglosszák olyan vonalak, melyek azonos jelenségeket kötnek össze a térképen, tehát lényegében uniformizálnak. Különösen sugallhatja ezt az *egyforma, megkövesült szabadság* paradox képzete. A szabadság fogalmának a valamilyen szintű egyformaság, ebből kifolyólag pedig az emberek közötti egyenlőség koncepciója még nem feltétlenül mond ellent, a *megkövesült* (az *einerleira* rájátszva, Celanra jellemző neologizmusként: *steinerlei*) jelző azonban mindezt bizarrá és ironikussá teszi, hiszen a szabadság lényege bizonyos szempontból az állandó mozgás lehetősége, a dinamizmus.

Valamiféle erőszakos uniformizációt, negatív utópiát tárnának elénk Celan e kriptikus, a delírium határán mozgó sorai? A szakszavak beépítése a lírába, mely technika a szerző műveiben gyakran előfordul, sugallhatja azt is, hogy a szöveg voltaképpen beavatottakhoz, a homályos jelentésű szavakat értelmezni képes olvasókhhoz szól – talán csak beavatottak érthetik meg e furcsa, enigmatikus költői látomást. A lázalomban felgyűlő izotermák, majd a megkövesült szabadsággá széteső izoglosszák költőt és olvasót egyaránt valahová az örület határára, talán még

megfejthetetlennek találták, azt javasolta, olvassák azokat szótár segítségével.

a láz(álmok)on is túlra juttatják, ahol még a szépség fogalma is radikálisan átértelmeződni látszik, s ahol már a világon semmit nem vagyunk képesek úgy érzékelni, mint korábban.

GLIMMERGEKÖSE, an ihm
entlang
schob ich die farbtaube
Stille ins Ziel.

Sie schlitterte weg,
ins H-Kaff,
da pritschelte ja
das bundesgenössische
Denken.

CSILLÁMZSIGEREK, az ő
hosszában
löktem célba a színsüket
némaságot.

Csúszott,
a szívplyvába / porfészekbe,
oda szóródnak / ütődnek hát
a szövetséges
gondolatok / gondolkodás. ¹³

Szinte értelmezhetetlen képpel, *csillámló / ragyogó
szigerek* (*Glimmerköse*) félelmetes látványával veszi

¹³ A verset saját fordításban közlöm. (K. B.)

kezdetét a fenti vers, mintha egy kibelezett ember meggyalázott holttestén csillanna meg valamiféle transzcendens fény.

A delírium határáról megszólaló költői beszélő azonban korántsem áll meg itt – narratív módon beszél el egy látomásszerű eseménysort, mely szerint e csillámló zsigereken át dobta célba a *színekre süket némaságot, hallgatást (farbtaube Stille)*.

E némaság a költői elbeszélés tanúságtétele szerint lefelé csúszott, a *szív-pelyvába*¹⁴. A pelyva nem más, mint a gabona magjainak lehántolt héja, az eredeti német szövegben megjelenő H-Kaff szóösszetétel pedig abból a szempontból érdekes, hogy a Kaff főnév német tájszó, mely elsősorban pelyvát, ugyanakkor pejoratív értelemben provinciális, elhanyagolt községet, tájat, porfészkét is jelent. A H-Kaff / Herz~~k~~aff összetétel ebből kifolyólag ugyanúgy jelenthet *szív-tájat, szív-ugart, szív-falut, szív-porfészkét* is, ahová a némaság, e szinesztetikus módon a színekre süket (a színeket nem érzékelő?) némaság végül is célzottan eljutott / lecsúszott. A költemény sugalmazása szerint e szív-pelyva / szív-ugar olyan hely, amely mindent elnyel, magába zár, afféle fekete

¹⁴ Celan lírai életművének kritikai kiadása szerint az első olvasásra talán értelmetlennek ható H-Kaff szóösszetétel előtagja a Herz – szív főnév rövidítése.

lyukként – ahonnét nincsen visszaút. Amennyiben megmaradunk a *pelyva*-értelmezésnél, úgy ezen összetétel jelentheti akár halott, meggyilkolt emberek kivágott és lehántolt szíveinek halmát is, mely a versszövegben jelenlévő borzalmat tovább erősíti. E talán halott emberek szíveiből álló halom elnyelő még a színekre immár süket némaságot is, s ami talán még fontosabb, a vers zárata szerint: e helyre ütődnek, csapódnak a *szövetséges gondolatok / gondolkozás* (bundesgenössiche Denken) is. A Pritsch főnév továbbá, mely egybehangzik a pritscheln igével, priccset, börtönben használatos matracot jelent, ily módon az eredeti német szöveg igéje hangalakilag rájátszik a börtön, rabság, fogság asszociációs tartományára is, ezáltal lehetséges, hogy a szövetséges gondolatok nem csupán egy bizonyás helyre csapódnak, ütődnek, hanem ott egyenesen fogságba vettetnek. Érdekes kérdés lehet persze, vajon kivel is szövetséges ez a bizonyos gondolkodás, mely végleg elveszni látszik a szív-pelyvában / -porfészekben? Talán maga a költői beszélő veszíti el a világgal szövetséges gondolatait, s merül alá egy halálközeli, örületszerű állapotban, ahonnét már nem térhet vissza? Vagy éppen a külvilág vele, a költői beszélővel szövetséges gondolkodása merül el az embertelenség mélyén, lehántolt szívhéjak között? Bármelyik választ is találjuk érvényesebbnek, a vers záróképe

mindenképpen lidércnyomásszerű és vagy a beszélő, vagy az egész világ megőrülését sugallja. Alámerülés, elsüllyedés egy olyan költői tájon, ahol a domináns létező immár csak valami meghatározhatatlan, szorongással telített borzalom és őrület. Még a szöveg, valamint a szöveg által konstruált imaginárius világ esetleges szépségét, esztétikai dimenzióit is a szorongással vegyes, rémálomszerű látomás-sorozat konstituálja, hiszen a vers költői ereje talán éppen a szürrealisztikusan borzalmas, ép ésszel szinte felfoghatatlan és magunk elé képzelhetetlen képsorban és annak élményszerű elbeszélésében rejlik.

A Celan kései költészetére oly jellemző ismétléskényszer természetesen itt is erőteljesen jelen van. Amennyiben a versnek megkísérlünk referenciális olvasatot tulajdonítani, úgy a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb tájékozódási pont továbbra is az elszenvedett és soha fel nem dolgozott trauma. Ezen olvasat persze talán kissé leegyszerűsíti és leszűkíti a szöveg értelmezési terét, ám ennek alapján elfogadható állításnak tűnhet, hogy Celan kései lírájának bizonyos darabjait a trauma által indukált delírium / őrület hatja át, mely egyszerre jelenik meg emlékkép- és álomképszerűen, s nincs ez másként a fenti vers esetében sem.

VERJAGT aus dir selber, entweichst du dir nicht,
das ist das Spiel,
das die Pinien, mit Sonne beworfen,
den Schatten spenden,
wo sich die Barthaare drängen.

KIÚZETVE magadból, nem szivárogsz ki magadból,
ilyen ez a játék,
melyet a mandulafenyők, napokkal megszórtan,
az árnyaknak ajándékoznak,
ott, hol a szakállszálak tolonganak. ¹⁵

A fenti ötsoros, kései vers az önmagunkból való kiűzetés paradox képével indul. Az ön- és sortárs-megszólító lírai beszélő ugyancsak lázálomhoz, delíriumhoz hasonló állapot közepette deklarálja, hogy immár képtelen kitörni, kiszivárogni magából, ironikusan jegyezve meg, milyen is az a játék, melyet feltehetően akarta ellenére játszani kényszerült.

A játékot – ismételten egy igencsak hátborzongató kép keretében – *napokkal megszórt mandulafenyők (die Pinien, mit Sonne beworfen)* árnyékainak (meggyilkolt emberek lelkeinek?) ajándékozzák, mégpedig ott, ahol a *szakállszálak (die Barthaare)*, amelyek talán szakállas

¹⁵ A verset saját fordításban közlöm. (K. B.)

emberekkel állnak metonimikus kapcsolatban, s amennyiben ismét egy referenciális olvasatra teszünk kísérletet, akkor itt az igaztalanul meggyilkolt zsidó emberek gyülekeznek / tolonganak. Itt megint csak a pszichoanalízissel szorosan összefüggő *ismétléskényszer*ről (*Wiederholungszwang*) lehet dolgunk. A hely, ahol a szakállasok tolonganak, nyilvánvalóan meghatározhatatlan, annyi azonban bizonyos, nem evilági – sokkal inkább túlvilági, alvilági, látomásbéli helyszín, ahol talán már csak a halottaknak van helyük, s amelyet már csupán az őrület határáról, látomás formájában lehet meglátni.

Kulcsmotívuma az öt enigmatikus sornak a napokkal megszórt, antropomorfizált mandulafenyőök csoportja, ezen belül is a leír formában meg nem jelenített, csupán áttételesen jelenlévő termés, a mandula. Celan számos versében a mandula ugyancsak az igazságtalanul meggyilkolt emberek jelképévé emelkedik¹⁶, illetve ezzel egyetemben utalás lehet a nagy orosz költőelődre, Oszip Mandelstamra, aki szintén egy totalitárius diktatúra igazságtalanul odaveszett áldozata volt. A mandula az értelmetlen halál, illetve az átélt és fel nem dolgozható trauma szimbóluma. Ezen olvasattal egybecsenget, hogy a

¹⁶ Vö. a *Zähle die Mandeln – Számold a mandulákat* kezdetű Celan-verssel.

napokkal megszórt mandulafenyők az élet játékát az árnyaknak, a túlvilág lényeknek ajándékozzák. Történik mindez azon a helyen, ahol a szakállasok, a már meggyilkolt emberek lelkei, lidércei tolonganak.

A költői beszélő mindezt egy paradox helyzetből, önmagából kiűzve, önmagát feladva szemléli, talán éppen saját józan ítélőképességén túlról, az örület pereméről szemléli. Ez az állapot, mely a mindössze ötsoros versben körvonalazódni látszik, a feldolgozhatatlan trauma, a csak áttételes módon szavakba önthető borzalom folyamánya, a költői beszédet pedig éppen ez az irracionalitás, a delírium hangja és az általa megszólaltatott ismétléskényszer emelheti magas esztétikai szintre. A költő önmagán kívülre került, űzött vad, s ami talán még súlyosabb, önmaga felett mondja ki ezt az ítéletet. Az eredmény: egy borzalommal, örülettel átitatott szépségesezmény, mely azonban mindenképpen erős hatást képes gyakorolni a mindenkori befogóra.

SIE FÜTTERN dir
Pflanzenschutz ein:
das soll deine Hände beleben,

knote die Keimfrohen los,
bewimpere sie
mit Turmstacheln,

Nimmergeglaubt
macht flügge.

BELÉD FECSKENDEZIK a növényvédő szert:
ennek kell kezedet
felélesztenie,

oldozd el a magzatvidámakat,
szempillának adj nekeik
toronytöviseket,

amit soha nem hittek el,
életre kel / szárnyra

E hagyatékból hátramaradt kései vers ugyancsak
bizarr, félelmetes költői képekkel veszi kezdetét –
növényvédő szert (Pflanzenschutz), azaz a kártevőktől
egyszerre védő, ugyanakkor mérgező anyagot
fecskendeznek a meghatározhatatlan

(ön)megszólítottba, akinek (eddig ezek szerint halott, vagy legalábbis tetszhalott?) mindennek fel kellene élesztenie. Szokatlan költői feltámadást beszél el a vers, s a *magzatvidámak* (*Keimfrohen*), talán gyermeki módon tudatlan lelkek eloldozására szólít fel, akiknek a szempillájuk helyén már *toronytövis* (*Turmstacheln*) burjánzik – talán áttételes utalás a megfeszített Krisztus töviskoronájára is –, s végül *amit nem hittek el* (*Nimmergeglaubt*), ez a körvonalazhatatlan, egyetlen szokatlanul tömörítő szóösszetétellel megnevezett valami újra szárnyra % életre kel. Kérdés, vajon új élet teremődik, vagy csupán egy halott kel látszólagos, hamis életre? Az önmagával beszélgetést folytató költői szubjektum talán magát kelti életre valamiféle paradox halálból? Vajon élet-e még egyáltalán, mely az örület magányában, e képletes ellen-feltámadásban várhat bárkire is? Érvényes lehet egy olyan értelmezés is, mely szerint az, *amit-soha-nem-hittek-el*, nem más, mint a leírhatatlan, átélt trauma, melyet a költői beszélő az örület fenyegető árnyai közepette, a legvégső magányban életre kelt és újra valóságként tapasztal meg – akár oly módon, hogy maga is beleolvad, eggyé válik vele, hiszen önnön létezése többé nem elválasztható attól, amit valaha átélt, s ami egész életére visszavonhatatlanul rányomta a bélyegét. Itt talán már felesleges valóságreferenciákat keresnünk, hiszen a versszöveg önmaga valóságát

konstruálja meg, s ebből az örület-közeli magánvalóságból szólít meg minket. Esztétikai súlya éppen abban áll, hogy az örület pereméről / magából az örület állapotából, a lidércnyomásból kiszólva próbálja meg megnevezni / újratereíteni, rekonstruálni és talán ezáltal megérteni azt, ami egyébként megnevezhetetlen és megérthetetlen. E borzalommal, örülettel átítatott, önmaga hiábavalóságát is vállaló megszólalásmód az, mely Celan egyébként szinte hozzáférhetetlen kései verseit olyan erős szövegekké teszi, megteremtve az örület egyszerre álomkép és lidércnyomásszerű emlékképként megnyilvánuló esztétikáját.

Az abszurdként jellemezhető költői látomások legkevesebb szóban történő kinyilatkoztatásának sok köze van az írás, a megnyilatkozás teljes felfüggesztéséhez. Is. Az állapot, amelyből / ahonnan Celan e kései verseinek beszélője megszólal, lehet a neutrum állapota is.

Blanchot nézete szerint az írás bizonyos esetekben a *désastre*, a borzalom, a katasztrófa megírása.¹⁷ A *désastre* lehet egy trauma borzalma is, mely magának Celannak a szavával élve *untrügliche Spurt*, azaz *meghamisíthatatlan nyomot* hagy magán az

¹⁷ Vö. Maurice BLANCHOT, *The Writing of the Disaster*, University of Nebraska Press, 1995.

íráson. A mű maga válik metaforikus sebhellyé (*Wundmal*)¹⁸, mely magán viseli a megtörténtek nyomát, nem egyszerűen kifejezi azt. Celan kései lírája, az *őrület esztétikája* felől olvasható versek nem egyszerűen a *désastre*, a katasztrófa tapasztalatára utalnak. Az írás az én felől fogalmazódik meg, és egyúttal ráébredt és maga is ráébred az értelem távollétére. A *désastre* minden tapasztalatot megfoszt hatalmától, autenticitásától, az autoritás teljesen kiiktatódik, az írás pedig valamilyen elfeledett / elhallgatott helyen, szinte önmagát visszavonva szólal meg.

Az írás a neutrum, a semleges tér igézetébe kerül. Maga is ön-ellentmondássá válik, hiszen a lehető legmesszebbre tolná ki a közlés és közvetítés lehetőségét, egészen a megsemmisülés, az önfelszámolás határáig.¹⁹ Celan az őrület határán, a megsemmisülés-közeli térben mozgó versei minimalista poétikájukkal maguk is felismerik, hogy a kimondott szó nem képes precízen megnevezni valamit. A neutrum állapota a helyes megnevezés bizonytalanságának felismerése és visszavonása.

¹⁸ Vö. az *Atemkristall* ciklus sokat elemzett STEHEN kezdetű versével.

¹⁹ Vö. Bacsó Béla kommentárjával Maurice Blanchot könyvéről: BACSÓ Béla, *A művészet és a neutrum. Megjegyzések Blanchot L'écriture du désastre című művéről*, Alföld, 2008/7, 83–36.

Ebben a létállapotban / léten kívüli vagy léten túli állapotban a szavak már nem bírnak definitív erővel. A művészet műve a *désastre*, a borzalom közepette eltörli a bármi iránti tulajdonításba vetett hitet, a tárgy és a szubjektum bináris logikája felszámolódik.²⁰ Miként maga Celan is megfogalmazza, az irodalom itt megnyílik valamiféle nem-létező helynek, amely helyen valami paradox módon még létezőbbé válhat, mintha a nyelv által lenne definiálva.

E gondolat kísérletet folytatva Celan az „őrület esztétikája” irányából olvasott versei talán párhuzamba állíthatóak Roland Barthes a neutrumról alkotott elképzelésével is.²¹ Barthes ugyancsak Blanchot nyomán gondolkodik a neutrum állapotáról, mely szerinte lényegében nem más, mint egyfajta vágy. Egyúttal persze visszavonás és visszavonulás mindenféle hatalomtól és erőszaktól, ám paradox módon maga is egyfajta erőszakként definiálható. A neutrum, ahol Celan kései versei is mozognak, nem más, mint visszavonulás, várakozás, nem-időben-lét – várakozás a visszavontságból való kitörésre, a valamivé válásra.²² Celan őrület határán mozgó

²⁰ BACSÓ Béla, i. m.

²¹ Vö. Roland BARTHES, *Das Neutrum. Vorlesung am Collège de France 1977–1978*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2005.

²² Roland BARTHES, i. m.

illetve idézi: BACSÓ Béla, i. m.

szövegei lényegében mintha éppen ugyanezt tennék: szinte mindentől visszavonják magukat, a neutrum állapotából, a szinte-megsemmisülés határáról szólalnak meg, ám ugyanakkor ott rejlik bennük a vágy, a *désastre*, az elszenvedett trauma nyomán munkáló elfojtott düh, hogy bár felszámolják / felszámolták magukat, mégis jelen van bennük a visszatérés, a valamivé-válás vágya.

A neutrum állapota hasonlatos a lényegi, teljesen lecsupaszított magány állapothoz, melyről Blanchot ugyancsak beszél. Írni adott esetben nem mást jelent, mint eleve belépni a magány igenlésébe. Az állapot, amikor paradox módon már nincs világ, és amikor még nincs világ.²³

²³ Maurice BLANCHOT, *Az irodalmi tér*, Budapest, Kijárat Kiadó, 2005, 19.

PAUL CELAN ÉLETRAJZA

Paul Celan Paul Antschel néven született, egy németül beszélő zsidó család egyetlen gyermekeként, 1920. november 23-án, a mai Ukrajna területén, Csernovitzban, mely előbb az éppem akkor felbomló Osztrák-magyar Monarchiához, majd Romániához, végül a Szovjetunióhoz tartozott. Már fiatal korában érdeklődött a német költészet iránt, főként Novalis és Rilke gyakoroltak rá nagy hatást. Hatéves korában német nyelvű általános iskolába írtatták szülei, majd a Safah Ivriah héber nyelvű iskolában tanult. 1933-ban csatlakozott egy antifasiszta ifjúsági mozgalomhoz.

1938-ban kezdte felsőfokú tanulmányait, Párizsban orvostudományt, a Csernowitzi Egyetemen neolatin filológiát tanult, nyelvteljesége igen korán megmutatkozott. 1940-ben, mikor Bukovina orosz megszállás alá került, majd a náci hadsereg is behatolt a területre, a költő apja egyes források szerint tifuszban halt meg, anyjával német katonák lövései végeztek egy koncentrációs táborban. A második világháború során Celan maga is megjárta a kényszermunkatáborokat, 1943-ig fogságban volt Európa különböző részein, de sikerült túlélnie a Holokausztot.

Mikor hazáját megszállta a Vörös Hadsereg, Csernovitz pedig a Szovejtunióhoz került, a fiatal Paul

Antchel 1944-ben Bukarestbe menekült, ahol folytatta a németnyelvű lírai költők életművének, például Geog Trakl és Rainer Maria Rilke verseinek tanulmányozását. Mivel szüleit a németek által előidézett háború és népiirtás során veszítette el, anyanyelve pedig a német volt, a német és a zsidó identitás ellentmondása élete végéig kísértette, habár ahogyan sok közép-európai zsidó értelmiségi, Németországot elsősorban az írók és gondolkodók nemzetének tartotta a nácizmus borzalmi ellenére.

Nevét először Paul Aurel-re, majd romános helyesítással Ancel-re, végül ennek anagrammájaként Celanra változtatta, ezen a néven vált ismertté. Bukarestben fordítóként és szerkesztőként dolgozott egy könyvkiadónál, 1948-ban Párizsba emigrált, ahol az École Normale Supérieure német nyelvtanára lett. 1952-ben Celan feleségül vette Gisèle Lestrangé grafikusművészt, aki nem volt zsidó, éppen ellenkezőleg, francia arisztokrata családból származott, szülei pedig kifejezetten elleneztek az emigráns költővel való házasságát. 1951-ben ismerkedtek meg Párizsban, Celan pedig a következő 19 évben több, mint 700 levelet írt feleségéhez. Levelezésük Paul Celan fia, Eric Celan szerkesztésében 2002-ben könyv formában is napvilágot látott. Celan levelezésben állt Ingeborg Bachmann költőnővel is, akivel közös költői levelezésük 1997-ben került kiadásra. Felesége arról is

tudott, hogy Celannak viszonya volt a költőnővel, ám ezt idővel elfogadta.

Celan költői hírnevét először Nyugat-Németországban alapozta meg, első versei már az 1940-es évek végén megjelentek különböző folyóiratokban, de a sikert második, *Mohn und Gedächtnis – Mák és emlékezet* című kötete hozta meg neki, mely tartalmazza a szerző talán legismertebb versét, a *Haláljűgát*, amely Celant a Holokauszt egyik legfontosabb költőjévé tette.

A költő számos barátja, például René Char és Nelly Sachs érezték a restrikciókat, amelyek zsidó identitásukból kifolyólag érintették őket, illetve azt a történelmi nyomást, melyet a Holokauszt maga jelképezett. Amikor Celan megkapta a Bréma város díját a német irodalomért, a következőképpen nyilatkozott:

„Csupán egy dolog maradt elérhető, közeli és bizonyos minden veszteségen túl: a nyelv. Igen, a nyelv. Minden ellenében a nyelv maradt bizonyos, a veszteségek ellenésem is. Ám meg kellett tapasztalnia saját képtelenségét a válaszadásra a borzalmas

csenden keresztül, a gyilkos beszéd ezer sötéttségén keresztül. De mindenek ellenére túlélte.”²⁴

1963-ban megjelent, *Die Niemandrose – A senki rózsája* című kötete jelezte a szerző visszatérését az emberi szenvedés jelentés nélküli mivoltának témájához. Mikor Claire Goll, az elhunyt költő, Yvan Goll özvegye egyes versei alapján plágiummal vádolta Celant, a költő idegösszeroppanást kapott. Bár Celan maga valóban lefordította Yvan Goll néhány versét franciáról németre, saját verseiben azonban nyoma sem volt plágiumnak, ennek ellenére még az 1960-as években is érték ilyesfajta vádak. Ezen kívül olyan szerzőket fordított, mint Cocteau, Michaux, Mandelstam, Ungaretti, Pessoa, Rimbaud, Valéry, Char, du Bouchet vagy Duphin. 1960-ban Georg Büchner-díjjal tüntették ki, már életében a második világháború utáni Európa egyik legjelentősebb költőjeként tartották számon. 1967-ben találkozott Martin Heideggerrel, a filozófussal, aki 1933-tól a náci párt aktív tagja volt, és a háború után pár évig még tiltólistán szerepelt. Többszöri találkozás után Heidegger így nyilatkozott róla: „*Celan beteg. Reménytelenül.*”, és erősen vitatható

²⁴ Celan Brémai beszédét magyarul lásd: Paul CELAN, *Beszéd Bréma szabad hanzaváros irodalmi díjának átvétele alkalmából 1958-ban*, ford. SCHEIN Gábor, Műhely, 1993/4, 22.

náci múltjáért nyíltan sosem kért bocsánatot. A két szerző ennek ellenére végig kölcsönös megbecsüléssel viseltetett egymás iránt, Celanra nagy hatást gyakoroltak Heidegger filozófiai munkái, s egyik találkozásuk írta meg *Todtnauberg* című versét.

1969-ben Celan Izraelbe is ellátogatott. Személyes viszonya a judaizmust illetően végig komplikált volt, de verseiben kétségtelenül sok zsidó identitásra utaló motívum húzódik meg, sőt, 1965-ben, mikor súlyos depresszióval egy rövid ideig pszichiátrián kezelték, még héber nyelven is írt pár rövidebb verset. A Holokausztot sehogyan sem tudta feldolgozni, a költői sikerek és a szakmai megbecsülés ellenére sem. 1970-ben, ötvenedik életéve betöltése előtt, valószínűleg május elsején a Szajnába vetette magát. A zsebnaptárában talált utolsó bejegyzés: „*Indulj, Paul!*”. Három befejezetlen kötete egy könyvben, 1986-ban, tizenhat évvel a halála után került kiadásra.

Halála óta rengeteg irodalomtörténész foglalkozott vele Európa és Amerika szerte, verseit számtalan nyelvre lefordították, az eddig publikált róla szóló, többek között angolul, németül, franciául (de akár spanyolul, olaszul, magyarul, oroszul, stb.) megjelent monográfiák, tanulmánykötetek és tanulmányok száma több ezerre tehető, s máig a XX. század egyik legjelentősebb költőjeként tartják számon.

**FELHASZNÁLT
IRODALOMTUDOMÁNYI, TEOLÓGIAI
ÉS JUDAISZTIKAI SZAKIRODALOM**

A magyarországi zsidóság története, szerk. RÓNA Tamás–MEZEI Mónika, Budapest, Szent István Társulat, Budapest, 2018.

Theodor W. ADORNO, *Negative Dialektik*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1966.

Theodor W. ADORNO, *Elkötelezettség*, in uő, *A művészet és a művészetek*, Budapest, Helikon, 1998.

Theodor W. ADORNO, *Kulturkritik und Gesellschaft*, in *Gesammelte Schriften Vol. 1.*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998.

Theodor W. ADORNO, *Aesthetische Theorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2003.

Beda ALLEMAN, *Das Gedicht und seine Wirklichkeit*, in *Études Germaniques*, 1970. június-szeptember, 266–274.

BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1934/14-15. szám.

Ingeborg BACHMANN, *Frankfurter Vorlesungen. Probleme zeitgenössischer Dichtung*, in uő, *Werke*, 4. k., szerk. Christine KOSCHEL et al., Piper Verlag, 1978.

BACSÓ Béla, *A szó árnyéka. Paul Celan költészetéről*, Pécs, Jelenkor, 1996.

BACSÓ Béla, *Szó és álom. Paul Celan két verséről*, in uő, „Mert nem mi tudunk...”, Budapest, Kijárat Kiadó, 1999, 191–200.

BACSÓ Béla, *Neoklasszikus és inhumán*, in Alföld, 2000/1, 63–67.

BACSÓ Béla, *A művészet és a neutrum. Megjegyzések Blanchot L'écriture du désastre című művéről*, Alföld, 2008/7, 83–36.

BÁLINT BENCZÉDI Ferenc–ILLÉS László–INOKAI Balázs–FOLCZ Tóbiás–FRANKO Mátyás–KÁLMÁN Szabolcs–LAJTOS János–MADAS Katalin–RÓNA Tamás–SZALAI Gábor, *Megemlékezés a MEVME-ről*, szerk. SCHWEIGHARDT Ottó, Tata, Vidékfejlesztési Minisztérium, 2017.

Roland BARTHES, *A régi retorika*, ford. SZIGETI Csaba, in *Az irodalom elméletei III.*, Pécs, Jelenkor, 1997, 67–178.

Roland BARTHES, *Das Neutrum. Vorlesung am Collège de France 1977-1978*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2005.

BARTÓK Imre, *Über Paul Celan*, Első Század, 2008/2.

BARTÓK Imre, *Az Orpheusz-motívum Paul Celannál*, Holmi, 2008/4, 489–500.

BARTÓK Imre, *Paul Celan. A sérült élete poétikája*, Budapest, L'Harmattan, 2009.

BARTÓK Imre, *Paul Celan és a születés nyelve*, Pannonhalmi Szemle, 2010/2, 74–91.

BEDNANICS Gábor, *Beszédformák között*, Budapest, Fiala Írók Szövetsége, 2003.

BEDNANICS Gábor, *Kerülőutak és zsákutcák. A modern magyar líra kezdetei*, Budapest, Ráció Kiadó, 2009.

BEDNANICS Gábor, *A kétséges faggatása. Kulturális párbeszédkétsérletek*, Eger, EKF Líceum Kiadó, Pandora Könyvek 29., 2012.

BEDNANICS Gábor, *Modern mítoszok és az újraírás lehetőségei. A líraolvasás esélyei a 21. században*, Budapest, Ráció Kiadó, 2016.

Walter BENJAMIN, *A műfordító feladata*, ford. TANDORI Dezső, in uő, *Angelus Novus*, Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1980.

Walter BENJAMIN, *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2006.

Gottfried BENN, *Líraproblémák*, in uő, *Esszék, előadások*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Budapest, Kijárat Kiadó, 2011, 197–227.

Giuseppe BEVILACQUA, *Lecture Celaniane*, Firenze, Le Lettere, 2001.

Maurice BLANCHOT, *The Gaze of Orpheus and Other Literary Essays*, Station Hill PR, 1981.

Maurice BLANCHOT, *The Writing of the Disaster*, University of Nebraska Press, 1995.

Maurice BLANCHOT, *Szólj utolsónak*, ford. KIRÁLY Edit, *Átváltozások* 1995/3, 40–51.

Maurice BLANCHOT, *Orpheusz tekintete*, Műhely, 2003/2, 5-7.

Maurice BLANCHOT, *Az irodalmi tér*, Budapest, Kijarat Kiadó, 2005.

Harold BLOOM, *Kabbalah and Criticism*. New York, Continuum, 1975.

Jean BOLLACK, *Herzstein. Über ein unveröffentlichtes Gedicht von Paul Celan*, München, Hanser Verlag, 1993.

Bernhard BÖSCHENSTEIN, *Paul Celan és Ingeborg Bachmann beszéde a Büchner-díj átvétele alkalmából*, ford. SCHEIN Gábor, *Nagyvilág*, 2001/9, 1399–1405.

Gerhard BUHR, *Celans Poetik*, Göttingen, Vanderhoeck / Ruprecht, 1976.

Martin BUBER, *Die Chassidischen Bücher*, Berlin, Schocken Verlag, 1927.

Martin BUBER, *Die Erzählungen der Chassidim*, Manesse Bibliothek der Weltliteratur, Zürich, Manesse Verlag, 1990.

Gerald R. BURNS, *The Remembrance of Language: An Introduction to Gadamer's Poetics*, in Hans-Georg GADAMER, *Gadamer on Celan. "Who Am I and Who Are You?" and Other Essays*, Albany, State University of New York Press, 1997, 1–51.

Paul CELAN, *Der Sand aus den Urnen*, Wien, 1948.

Paul CELAN, *Sprachgitter*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1959.

Paul CELAN, *Die Niemandrose*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1963.

Paul CELAN, *Atemwende*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1967.

Paul CELAN, *Fadensonnen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1968.

Paul CELAN, *Schneepart*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1971.

Paul CELAN, *Zeitgehöft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1976.

Paul CELAN, *Halálfüga*, ford. LATOR László, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1980.

Paul CELAN, *Beszéd Bréma szabad hanzaváros irodalmi díjának átvétele alkalmából 1958-ban*, ford. SCHEIN Gábor, Műhely, 1993/4, 22.

Paul CELAN, *Meridián*, ford. SCHEIN Gábor, Enigma, 1996/6.

Paul CELAN, *Paul Celan versei Marno János fordításában*, Budapest, Enigma, 1996.

Paul CELAN, *Der Meridian. Endfassung, Vorstufen, Materialien*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1999.

Paul CELAN, *Kommentierte Gesamtausgabe*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2005.

Paul CELAN, *Nyehrács. Paul Celan válogatott versei*, ford. KÁNTÁS Balázs, Budapest, Ráday Könyvesház, 2009.

Paul Celan – Die Goll-Affäre. Dokumente zu einer »Infamie«. Hg. Von. Barbara WIEDEMANN, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2000.

Israel CHALFEN, *Paul Celan. Eine Biografie seiner Jugend*, Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1979.

DANYI Magdolna, *Paul Celan költészetéről*. Híd, 1984/6, 828–831.

DANYI Magdolna, *Paul Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek értelmezéséhez*, Újvidék, Magyar Nyelv és Irodalom Hungarológiai Kutatások Intézete, 1988.

Jacques DERRIDA, *Schibboleth. Für Paul Celan*, Edition Passagen, 1986.

Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, Budapest/Szombathely, Életünk-Magyar Műhely, 1991.

John FELSTINER, *Poet, Survivor, Jew*, New Haven and London, Yale University Press, 1995.

FALUDY György, *Test és lélek*, Pécs, Alexandra Kiadó, 2005.

FODOR Péter, *A mechanizáció kiazmusa*, in *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 191–201.

Sigmund FREUD, *Rossz közérzet a kultúrában*, in uő, *Esszék*, Budapest, Gondolat, 1982, 327–405.

Hans-Georg GADAMER, *Wer bin ich und wer bist du?*, in uő, *Ästhetik und Poetik II. Hermeneutik im Vollzug. Gesammelte Werke*, 9. k. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, 1993.

Hans-Georg GADAMER, *Az eminens szöveg igazsága*, in uő, *A szép aktualitása*, Budapest, T-Twins Kiadó, 1994.

Hans-Georg GADAMER, *A szép aktualitása*, ford. BONYHAI Gábor, in uő, *A szép aktualitása*, szerk. BACSÓ Béla, Budapest, T-Twins Kiadó, 1994.

Hans-Georg GADAMER, *Igazság és Módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Hans-Georg GADAMER, *Wer in ich und wer bist du?* (Angol kiadás: *Who am I and who are you?*, in Hans-Georg GADAMER, *Gadamer on Celan*, Albany, State University of New York Press, 1997.)

Hans-Georg GADAMER, *Meaning and Concealment of Meaning in Paul Celan*, in uő, *Gadamer on Celan*, Albany, State University of New York Press, 1997, 167–178.

Hans-Georg GADAMER, *A Phenomenological and Semantic Approach to Celan?*, in uő, *Gadamer on Celan*, Albany, State University of New York Press, 1997, 179–188.

Axel GELLHAUS, *Die Polarisierung von Poesie und Kunst bei Paul Celan*, in *Celan Jahrbuch*, szerk. Hans-Michael SPEIER, Heidelberg, 1995, 59–91.

Joel GOLB, *Reading Celan. The Allegory of "Hobles Lebensgehöft" and "Engführung"*, in *Word Traces. Readings of Paul Celan*, szerk. Aris FIORETOS, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1994, 185–218.

GÖRFÖL Balázs, *A megértés mint esztétikai és etikai probléma. Hans-Georg Gadamer Paul Celan-értelmezéséről*, *Literatura*, 2014/3, 203–214.

Martin HEIDEGGER, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, szerk. F.-W. HERMANN, Klostermann Verlag, 1989.

Martin HEIDEGGER, *Kérdés a technika nyomán*, in *A későújkor józansága II.*, szerk. TILLMANN J. A., Budapest, Göncöl Kiadó, 1997, 111–134.

Martin HEIDEGGER, *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, ford. SZABÓ Csaba, Budapest, Latin Betűk, 1998.

Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, ford. BACSÓ Béla, in uő, *Rejtekek*, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 9–68.

Interpretationen. Gedichte von Paul Celan, szerk. Hans-Michael SPEIER, Stuttgart, Reclam jun. GmbH, 2010, 121–132.

Marlies JANZ, *Vom Engagement absoluter Poesie*, Frankfurt am Main, Athenäum, 1984.

Hans JONAS, *Gedanken über Gott. Drei Versuche*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1994.

KABDEBÓ Lóránt, *A dialogikus poétikai gyakorlat klasszicizálódása*, Szövegegységesülés: az „elborítás”, a „mese” és a „tragic joy” megjelenése, in *Újraolvasó. Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerk. KABDEBÓ Lóránt, MENYHÉRT Anna, Budapest, Anonymus, 1997.

KÁNTÁS Balázs, *"Komor ég alatt". A szép aktualizálása Paul Celan kései költészetében*, Prae, 2010/4, 87–95.

John KEATS, *John Keats versei*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1975.

KÉKESI Zoltán, *Műalkotás, anyag, médium*, in *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 264–271.

KISS Noémi, *A nyelv mint lehetőség Paul Celan költészetében a Sprachgitter (Nyelvrács) című vers alapján*, Új Holnap, 1997. különszám, 147–163.

KISS Noémi, *Paul Celan, a hermetikus költészet és az ironia*, Irodalomtudomány, 2000/1-2, 111–131.

KISS Noémi, *Határhelyzetek. Paul Celan költészete és magyar recepciója*, Budapest, Enigma, 2003.

Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, Budapest, Magyar Műhely-Ráció Kiadó, 2005.

KOHN Sámuel, *Kohn Schwerin Götz bajai és bácsmegyei főrabbi. Élet- és korrajz (1760–1852)*, forráskiad. HICSIK Dóra–NAGYELA László Márk–RÓNA Tamás, Szabadka, Minerva Könyvképző (MILKO), 2019.

KRASZTEV Péter, *Az áldott város. Csernovic, Csernovci*, in uő *Mítosz, semmi, más*, Seneca, Budapest, 1997, 171–176.

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az értekező beszéd irodalma*, in *Az olvasás rejtekútjai. Műfajiség, kulturális emlékezet és medialitás a 20. századi magyar irodalomtudományban*, szerk. BÓNUS Tibor–KULCSÁR-SZABÓ Zoltán–SIMON Attila, Budapest, Ráció Kiadó, 2007, 12–34.

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A saját igedensége. A nyelv „humanista perspektívájának” változtatása és a műfordítás a kései modernségben*, in uő *A megértés alakzatai*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998. 69–85.

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészettörténet és mediális kultúrtechnikák*, in uő *Szöveg, medialitás, filológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004, 166–178.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Meta-poétika*, Budapest-Pozsony, Kalligram Kiadó, 2007.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A gondolkodás háborúi. Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*, Budapest, Ráció Kiadó, 2014.

Susan K. LANGER, *Feeling and Form. A Theory of Art*, London, Routledge and Kegan Paul, 1953.

Jacques LACAN, *A tükörszobor*, *Thalassa*, 1993/2, 5–11.

Michael LACKEY, *Poetry as Overt Critique of Theology: A Reading of Paul Celan's "Es war Erde n ihnen"*, in *Monatshefte*, Vol. 94., No. 4, University of Wisconsin Press, 2002, 433–446.

Philippe LACOUE-LABARTHE, *Katasztrófa*, ford. RADICS Viktória és SZÁNTÓ F. István, in Paul CELAN, *Paul Celan versei Marno János fordításában*, Budapest, Enigma, 1996, 193–213.

LATOR László, *Utószó*, in Paul CELAN, *Halálfüge*, ford. LATOR László, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1980, 123–128.

LATOR László, *Paul Celan, Új Írás*, 1980/10, 94.

Emmanuel LEVINAS, *Stunde der Nationen. Talmudlektüre*, Fink Verlag, 1994.

Emmanuel LEVINAS, *A léttől a másikkig*, ford. VARGA Mátyás, Nagyvilág, 2001/9, 1415–1419.

LICHTMANN Tamás, *Paul Celan und János Pilinszky. Dichter des Weltskandals und Erlösungsanspruchs*, in *Nicht (aus, in, über, von). Debrecener Studien zur Literatur I.*, Wien, Peter Land Verlag, 1995.

Jurij LOTMAN, *A művészet mint nyelv*, ford. KÖVES Erzsébet, in uő, *Szöveg, modell, típus*, szerk. HOPPÁL Mihály, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973, 13–52.

Jurij LOTMAN, *A szöveg és a szövegen kívüli művészi struktúrák*, ford. KÖVES Erzsébet, in uő, *Szöveg, modell, típus*, szerk. HOPPÁL Mihály, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973, 205–225.

Jurij LOTMAN, *A művészet a modelláló rendszerek sorában*, ford. GRÁNICZ István, in uő, *Szöveg, modell, típus*, szerk.

HOPPÁL Mihály, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973, 235–266.

Jurij LOTMAN, *Szöveg, modell, típus*, szerk. HOPPÁL Mihály, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973.

LŐRINCZ Csongor, *Medialitás és diskurzus*, in *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 156–173.

LŐRINCZ Csongor, *A költői kép mnemotechnikai a későmodernségben. József Attila, Benn, Celan*. in uő, *A költészet konstellációi*, Budapest, Ráció Kiadó, 2007, 244–259.

James K. LYON, *Paul Celan and Martin Heidegger. An Unresolved Conversation, 1951-1970*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2006.

Oszip MANDELSTAM, *A beszélgetőtársról*, in uő, *Árnyak tánca. Esztétikai írások*, szerk. ERDŐDI Gábor, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1992, 53–59.

Oszip MANDELSTAM, *A szó természetrajzáról*, in uő, *Árnyak tánca. Esztétikai írások*, szerk. ERDŐDI Gábor, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1992, 11–27.

Oszip MANDELSTAM, *Árnyak tánca. Esztétikai írások*, szerk. ERDŐDI Gábor, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1992.

Marshall MCLUHAN, *The Medium is the Message*, in uó, *Understanding Media. The Extensions of Man*, London and New York, Routledge and Random House, 1964.

Marshall MCLUHAN, *The Gutenberg Galaxy*, Toronto, University of Toronto Press, 1962.

Dietlind MEINECKE, *Wort und Name bei Paul Celan. Zur Widerruflichkeit des Gedichts*, Gehlen Verlag, Bad Homburg, V. D. H. Berlin-Zürich, 1970.

MIHÁLYCSA Erika, *A nyelv ijesztő megtisztogatása. Paul Celan: A szavak estéje*, Korunk, 1999/1.

MEZEI Judit, *Az idő és a hely motívuma három Paul Celan-versben*, Múlt és Jövő, 2004/4, 101–103.

Peter MEYER, *Paul Celan als jüdischer Dichter*, Dissertation, Heidelberg, Landau, 1969.

Henri MICHAUX, *Az élet útján, Paul Celan*, Nagyvilág, 1970/10. ford. GYERGYAI Albert, 1476.

MIHÁLYCSA Erika, *A nyelv ijesztő megtisztogatása – Paul Celan: A szavak estéje*, Korunk, 1999/1.

Jonathan MILLER, *McLuban*, London, Collins-Fontans, 1971.

NÉMETH Marcell, *A levegő árnyéka. Értelmezés Bacsó Béla könyveihez*, Jelenkor, 1999/9.

Peter Horst NEUMANN, *Zur Lyrik Paul Celans*, Göttingen, 1968.

Friedrich NIETZSCHE, *Retorika*, ford. FARKAS Zsolt, in *Az irodalom elméletei* IV. k., Pécs, Jelenkor, 1997, 5–50.

Friedrich NIETZSCHE, *Jón és gonoszon túl*, ford. ÓVÁRI Csaba, Budapest, Attraktor Kiadó, 2010.

Leonard OLSCHNER, *Im Abgrund Zeit. Paul Celans Poetiksplitter*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht GmbH und Co. KG, 2007.

Walter J. ONG, *Nyomtatás, tér, lezárás*, in *Szóbeliség és írásbeliség*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Budapest, Áron Kiadó, Budapest, 1998.

OROSZ Magdolna, *Biblical Emblems in Paul Celan's Tenebrae*, *Neohelicon* XXII/1, 1995, 169–188.

PETŐ Zsolt, *A celani fűga. Az örvény esztétikumának megközelíthetősége Paul Celan költészetében*, Gond, 1999/18–19, 68–75.

Otto PÖGGELER, *Spur des Wortes*, Alber Verlag, 1986.

Otto PÖGGELER, *Mystical elements in Heidegger's thought and Celan's poetry*, in *Word Traces*, szerk. Aris FIORETOS, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1994, 75–109.

K. Ludwig PFEIFFER, *A mediális és az imaginárius*, Budapest, Magyar Műhely-Ráció Kiadó, 2005, 11–49.

RÓNA Tamás, *Mózes II. könyve, a Smót, a hagyományos zsidó kommentárok tükrében (I–IV. fejezet)*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2003.

RÓNA Tamás, *A Rós Hásáná, avagy a Zsidó Újév a kommentárok tükrében – a megtérés és az örök jutalom*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2003.

RÓNA Tamás, *Rabbi Slomó Jicchák: Rási (1040–1105) – A „Pársándátá*, 2003.

<http://www.or-zse.hu/resp/hallgatoi/ronatamas2003.htm>

RÓNA Tamás, *Kecsekemét zsinagógái és hívei*, 2005.

<https://www.or-zse.hu/resp/ronatamas-kecsekemet-mtud2005.htm>

RÓNA Tamás, *Izrael Állama 1963–1967. június 11-e között. A hat napos háború és előtörténete*, 2005.

<https://www.or-zse.hu/resp/hallgatoi/ronatamas-hatnapos2003.htm>

RÓNA Tamás, *A zsidó lélek és a böjtök*, 2005.

<https://www.or-zse.hu/resp/hallgatoi/ronatamas-bojtok.htm>

RÓNA Tamás, *A párbeszéd: A keresztény Európa és a zsidóság évezredek kapcsolata*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2006.

RÓNA Tamás, *Az alföldi zsidóság kulturális helyzete az Egyesült Európa színterén*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2007.

RÓNA Tamás, *A bizonyosság ládája*, Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv, 2007, 319–342.

RÓNA Tamás, *A kecskeméti zsinagóga és hívei*, in OR-ZSE Évkönyv 2004–2007, szerk. SCHÖNER Alfréd, Országos Rabikéző - Zsidó Egyetem–Gabbiano Print Kft., Budapest, 2008, 373–380.

RÓNA Tamás, *Eltemetett könyvek*, National Geographic Magyarország, 2008/1, 144–148.

RÓNA Tamás, *A zsidó lélek és a böjtök*, Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv, 2008, 225–246.

RÓNA Tamás, *Jeruzsálem alijája*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2008.

RÓNA Tamás, *Judaizmus és községtörténet: Kecskemét rabbijainak működése történet-szociológiai aspektusból*, PhD-értekezés, Országos Rabbi képző – Zsidó Egyetem, 2010.

RÓNA Tamás, „*Aldott az az ember, aki bizik a világ alkotójában*”, 2010.

<https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/aldott-az-az-ember-aki-bizik-a-vilag-alkotojaban>

RÓNA Tamás, *Tolerancia, Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv*, 2011, 207–210.

RÓNA Tamás, *Eruszin, kidusin, neszuin: eljegyzés, megszentelés és a házasság*, in *Középpontban a család*, szerk. ÖRSI Julianna, MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok–Túrkeve, 2012, 219–223.

RÓNA Tamás, *רֹס חָסָנָא 5773*, 2012.

<https://mazsihisz.hu/mazsihisz/letoltheto-dokumentumok/rona-tamas-ros-hasana-5773>

RÓNA Tamás, *Rabbi Slomó Jicchák: Rási (1040–1105) – A „Pársándátá*, Terézvárosi Vallásközi Évkönyv, 2015, 77–80.

RÓNA Tamás, *A lélek. Judaizmus és vaisnavizmus*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2015.

RÓNA Tamás, *A zsidó imakönyv mint szimbólum*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2015.

RÓNA Tamás, *A zsidóság és a művészet*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2015.

RÓNA Tamás, *A magyarországi keresztény-zsidó párbeszéd*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2016.

RÓNA Tamás, *A sivatag és a pusztaság, mint bibliai jelképek*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2016.

RÓNA Tamás, *A zsidó közösség válasza*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2016.

RÓNA Tamás, *A mészászekolás, avagy a halottmosdatás törvényei*, Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv, 2016, 206–208.

RÓNA Tamás, *Ima Jeruzsálem újjáépítéséért*, Terézvárosi Vallásközi Évkönyv, 2016, 67–72.

RÓNA Tamás–NÓGRÁDI Gergely, *Sálom! Zsidó hittankönyv I.*, Budapest, Gabbiano Print Kft., 2016.

RÓNA Tamás–NÓGRÁDI Gergely, *Mázel tov! Zsidó hittankönyv II.*, Budapest, Gabbiano Print Kft., 2016.

RÓNA Tamás, *Az Égi Siratófal meghívása*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2016.

RÓNA Tamás–NÓGRÁDI Gergely, *Todá! Zsidó hittankönyv III.*, Budapest, Gabbiano Print Kft., 2017.

RÓNA Tamás, *Előszó*, in *A magyarországi zsidóság története*, szerk. RÓNA Tamás–MEZEI Mónika, Budapest, Szent István Társulat, Budapest, 2018, 5–6.

RÓNA Tamás, *A négy fiú, a négy világ, a négy pohár bor és a négy kérdés*, [Konferencia-előadás, kéziratban], 2016.

RÓNA Tamás, *A kecskeméti zsidó hitköziség alakulása, intézményei*, in *Bölcsék között időzni. A 70 éves Haraszti György köszöntése*, szerk. NAGYELA László Márk, Budapest, Jakab és Komor tér 6. Egyesület, 2018, 19–27.

RÓNA Tamás, *Rabbik – közösség szemlélet*, in *Keleti tanulmányok és vallásközi párbeszéd – Írások Szécsi József tiszteletére*, szerk. HÍDVÉGI Máté, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018, 253–259.

RÓNA Tamás, *Az óizraeli vallás áldozati szokásai a Szentírás tükrében*, Terézvárosi Vallásközi Évkönyv, 2018, 87–95.

RÓNA Tamás, *Az ároni áldás és a Malkicedek-áldás összehasonlítása*, Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv, 2019.

RÓNA Tamás–SCHINDLER Iván, *Schindler József szegedi főrabbi emlékezete*, Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2019.

RÓNA Tamás, *Bevezetés*, in KOHN Sámuel, *Kohn Schwerin Gótz bajai és bácsmegyei főrabbi. Élet- és korrajz (1760–1852)*, forráskiad. HICSIK Dóra–NAGYELA László Márk–RÓNA Tamás, Szabadka, Minerva Könyvképző (MILKO), 2019, 5–14.

RÓNA Tamás–NÓGRÁDI Gergely, *Becháláchá! Zsidó hittankönyv IV.*, Budapest, Gabbiano Print Kft., 2020.

RÓNA Tamás, *A kecskeméti zsidók a XVIII-XIX. században*, in *Az egyház építője és misszionáriusa – Írások Szilvási József tiszteletére 70. születésnapja alkalmából: The Builder and Missionary of the Churchs – Essays in Honour of Jozsef Szilvasi for his Seventienth Birthday*, szerk. TOKICS Imre, Pécel, Adventista Teológiai Főiskola, 2021, 120–133.

RÓNA Tamás, *Az Örökös éjszakáján*, in „...így szól az én uram, az Úr...”. *Tisztelegő írások Fodor Ferenc professzor úr 65. születésnapjára*, szerk. CSORBA Dávid, Hernád Kiadó–Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak, 2021, 189–196.

RÓNA Tamás, *Te végtelen vagy, és éveid is végtelenek*, in *Isten nagykövete. Szigeti Jenő emlékkötet*, szerk. TOKICS Imre–RÓNA Tamás, Pécel, Adventista Teológiai Főiskola, 2021, 142–154.

RÓNA Tamás–NÓGRÁDI Gergely, *Háderech! Zsidó hittankönyv V.*, Budapest, Gabbiano Print Kft., 2021.

RUGÁSI Gyula, *Az utolsó kapunál. Paul Celanról – Bacsó Béla könyve kapcsán*, in uő, *A pillanat foglya*, Budapest, Gond-Palatinus, 2002, 67–90.

SCHEIN Gábor, *A hermetizmus fogalmáról és poétikájáról*, *Literatura*, 1995/2, 192–203.

SCHEIN Gábor, *Egy folyó, egy táj, ismered a nevüket*, *Enigma*, 1995/2, 103–106.

SCHEIN Gábor, *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Budapest, Universitas Kiadó, 1998.

SCHEIN Gábor, *Költészet és elmebetegség*, in uő, *Hosszú menet a küszöbön. Esszék a német irodalom tárgyköréből*, Budapest, Korona Kiadó, 2001, 41–57.

SCHEIN Gábor, *Hosszú menet a küszöbön. Esszék a német irodalom tárgyköreiből*, Budapest, Korona Kiadó, 2001, 101–118.

SCHEIN Gábor, „Ne higgyetek éretlen bűneimnek”. *A nyelv fenomenológiai és retorikai szférájának ütközése József Attila kései költészetében*, in uő, *Traditio. Folytatás és árulás*, Budapest-Pozsony, Kalligram Kiadó, 2008, 153–167.

SCHEIN Gábor, *Traditio. Folytatás és árulás*, Budapest-Pozsony, Kalligram Kiadó, 2008.

Dieter SCHLESAK, *Wort als Widerstand*, Literaturmagazin 9, Reinbek, 1979.

Dennis J. SCHMIDT, *Black Milk and Blue. Celan and Heidegger on Pain and Language*, in *Word Traces. Readings of Paul Celan*, szerk. Aris FIORETOS, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1994, 110–129.

Georg SIMMEL, *A kultúra fogalma és tragédiája*, in *Forrásmunkák a kultúra elméletéből: német kultúraelméleti tanulmányok* II. k., Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 75–93.

Reiner SCHÜRMAN, *Situating René Char: Hölderlin, Heidegger, Char and the "There Is"*, in *Martin Heidegger and Literature vol. 2.*, Winter Verlag, 1976, 512–534.

Thomas SPARR, *Celans Poetik des hermetischen Gedichts*, Heidelberg, Universitätsverlag, 1989.

George STEINER, *Language and Silence: Essays on Language, Literature, and the Inhuman*, New Haven, Yale University Press, 1998.

Karlheinz STIERLE, *Aestische Rationalität*, München, Fink Verlag, 1996.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Radnóti Miklós és a Holokauszt irodalma*. in uő, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.

SZIGETI Lajos Sándor, *A teremtett Isten csendje. Pilinszky Apokrifja és apokrifjei*, in uő, *Evangélium és Esztétikum*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1996, 183–206.

SZIGETI Lajos Sándor, *Evangélium és Esztétikum*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1996.

Peter SZONDI, *Celan-Studien*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1971.

SZÜCS Terézia, *A tanúság poétikai, esztétikai és teológiai kérdései a Holokauszt-irodalomban. Szöveg és emlékezet a kortárs- és utónemzedék műveiben*, Pilinszky Jánostól Borbély Szilárdig, PhD-értekezés, ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskola, Esztétika Doktori Program, 2008.

TÍMÁR György, *A meghamisított Celan*, CET, 1997/4, 60–69.

Rochelle TOBIAS, *The Discourse of Nature in the Poetry of Paul Celan: The Unnatural World*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 2006.

VAJDA Károly, *Vers, ima, közelítő beszéd. Értelmezési kísér Celan Tenebrae című verséhez*, in *Antropológia és irodalom*, szerk. BICZÓ Gábor, KISS Noémi, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2003, 100–116.

VAJDA Károly, *Mythoepisches Sprechen in Celans Tenebrae*, *Plurale Zeitschrift für Denkversionen*, 2005/4, 225–251.

VAJDA Károly, *Sinn, Deutung, Paradigma: Schriften zu Trakl, Kafka, Musil, Celan, Ottlik, Turczi und der Literaturtheorie*, München, GRIN Verlag, 2010.

VAJDA Károly, *Kétségek és kettősségek: Az irodalom lételméleti és hermeneutikai kérdései*, Budapest, Anonymus Kiadó, 2011.

VAJDA Károly, *Prolegomena zur Literaturontologie*, Berlin–London–New York, Peter Lang Verlag, 2011.

VAJDA Károly, *Archetípusok és sztereotípiák: Néhány szó Celan képpromboló képzavarához*, Műhely, 2014/5–6, 54–57.

VAJDA Károly, *Das ungewisse Etwas. Das literarische Kunstwerk und seine Überwindung nach Heidegger*, Hamburg, Verlag Dr. Kovac, 2014.

VAJDA Károly, *Áldás és áldozat. Teologémák Celan lírájában*, in *Áldozat: Előadások a vallástudomány és a theológia vonzásköréből*, szerk. HUBAI Péter, Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2018, 399–419.

VAJDA Károly, *Trauma és liturgia. A celani emlékezőslíra*, Komárom, Selye János Egyetem, 2018.

VAJDA Károly, *Topologische Interferenz zwischen jüdischer Trauerliturgie und persönlicher Gedächtnislyrik bei Paul Celan. Erläutert am Gedicht Zu zweien*, Eruditio–Educatio, 2018/3, 73–84.

Vége a Gutenberg-galaxisnak?, szerk. HALÁSZ László, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985, 150–151.

Simone WEIL, *Kegyelem és nehézkedés*, ford. PILINSZKY János, Budapest, Vigilia Kiadó, 1994.

Immanuel WEISSGLAS, *Aschenzeit. Gesammelte Gedichte*, Aachen, Rimbaud, 1994.

Henriett WILKE, *Dialog, Gespräch und Begegnung. Zur Dialogizität in Paul Celans Gedicht "Zu Beiden Händen"*, Berlin, Grin Verlag, 2011.

Werner WÖGERBAUER, *Die Vertikale des Gedenkens. Celans Gedicht Fadensonnen*, in *Interpretationen. Gedichte von Paul Celan*, Stuttgart, Reclam jun. GmbH, 2010, 121–132.

